

УДК 339.16.012.34-057.44Мартос(045)
Н56

Олексій Нестуля (м. Полтава),
доктор історичних наук, професор,
ректор, Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»,
E-mail: rector.puet@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8853-4538>

Мирослав Аліман (м. Полтава),
кандидат економічних наук, почесний професор, Вищий навчальний заклад
Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»,
E-mail: xxM.S.Oxx@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6473-4324>

Борис Мартос та його внесок у розвиток української кооперації

У статті аналізується участь громадського, державного і політичного діяча Бориса Мартоса у кооперативному будівництві та розбудові кооперативних закладів освіти в Україні та еміграції. Визначена роль його у створенні кооперативів різних видів та їх регіональних і загальноукраїнських об'єднань, становленні Центрального українського кооперативного комітету у Києві. Показується внесок Б. Мартоса у відкриття кооперативних курсів у Полтаві, Києві, Празі, Інституту сільсько-господарської кооперації, Української господарської академії та Українського технічно-господарського інституту у Подєбрадах (Чехія) та Української економічної вищої школи у Мюнхені (Німеччина). Принципи організації їх діяльності зберігають актуальність і на сьогодні. Так само як і наукова спадщина видатного вченого-кооператора, яка заслуговує на її глибоке вивчення й перевидання.

Ключові слова: Борис Мартос, кооперація, споживчий кооператив, споживче товариство, Центральний український кооперативний комітет, Українська Господарська Академія.

Oleksiy Nestulya
doctor of historical sciences, professor
rector of Poltava University of Economics and Trade
E-mail: rector.puet@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8853-4538>

Miroslav Aliman
candidate of economic sciences,
honoured professor of
Poltava University of Economics and Trade
E-mail: xxM.S.Oxx@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6473-4324>

Boris Martos and His Contribution to the Development of Ukrainian Co-operation

Purpose. *The purpose of this article is to determine and summarize the contribution of Boris Martos (1879-1977), a prominent public, state and political figure, in terms of co-operative construction in Ukraine and abroad, in personnel training for co-operative organizations and institutions of other organizational and legal forms.*

Methodology of research is defined by the nature of the tasks of the article and the sources used for their solution. Among recent works of M. Aliman, M. Bidy, I. Vitanovich, Yu. Gavrylenko, A. Kachora, O. Kudlai, etc. concerning the life and work of B. Martos, there are publications in the periodicals, memoirs, archival materials on co-operative construction in Ukraine at the beginning of the twentieth century, the era of the Ukrainian revolution in 1917-1920, the establishment of Ukrainian educational institutions in Czechoslovakia (1920-1945) and Germany (after the Second World War). Application of methods of analysis and synthesis, systematization, generalization, historical reconstruction, historical-genetic, retrospective, etc. on the basis of the principles of objectivity, historicism, multifactor, systemicity and ideological pluralism have contributed to the achievement of the goal.

Findings. Studying at Kharkiv University (1897-1908), Martos took an active part in the struggle for the national liberation of the Ukrainian people, having realized the role of cooperative organizations in improving their financial position, increasing the level of education and organization. Therefore, having become an inspector on co-operation at the Zemstvo of Poltava province in 1913, he contributed to the creation of consumer, credit, agricultural and other co-operatives. It was Martos who was one of the first to realize the need to unite the co-operatives into the profile unions. In 1914-1915, thanks to his efforts, the Romny and Poltava unions of credit co-operatives were created as well as the Poltava Association of Consumer Societies - the first provincial union of this type in Ukraine.

B. Martos initiated three All-Ukrainian Cooperative Congresses. The result of the first two ones (9 April and 15-18 September, 1917) was the creation of the Central Ukrainian Co-operative Committee (CUCC) - a temporary body for the coordination of the co-operative construction in Ukraine. It was headed by B. Martos, who prepared a detailed plan for the creating of the first-rate co-operatives, their district and regional alliances and the creation of all-Ukrainian centers of consumer, credit and agricultural co-operation, and the project for reorganization of the CUCC in their Union of Unions. At the Third Cooperative Congress held on 26-29 May, 1918 the delegates supported his proposals. Thus, on 1-3 September, 1918 the constituent meeting of the CUCC and on 1-2 October, 1918 a session of the Council of the Committee elected B. Martos as a chairman of the Board. At this time B. Martos contributed to the opening of the co-operative courses in Poltava and Kiev and supported M. Tugan-Baranovsky's idea of establishing a Cooperative Institute in Ukraine.

Having settled down in emigration in 1920, B. Martos worked most precisely in the field of co-operative education. It was a significant contribution to the creation and operation of the Institute of Agricultural Co-operatives in the Poděbrady village in the Czech Republic (1921-1922), the Ukrainian Academy of Economics (1922-1935), the Ukrainian Technical and Economic Institute (founded in 1932), which he headed for a long time. In 1945 B. Martos initiated the creation of the Ukrainian School of Economics in Munich having headed it as a rector until 1949. He left a significant scientific heritage on the theory and practice of co-operative construction.

Practical value of the article lies exactly in its actualization. The principles of cooperative construction, organization of cooperative education, proved and realized by B. Martos will be useful to the theorists and practitioners of the modern co-operative movement. In this regard, the scientific heritage of this prominent co-operative scientist deserves not only a profound study but also reprinting.

Key words: Boris Martos, co-operation, consumer co-operatives, consumer society, Ukrainian Central Co-operative Committee, Ukrainian Business Academy.

З іменем Бориса Миколайовича Мартоса – визначного українського громадського, державного і політичного діяча, кооператора й педагога, дійсного члена Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) і Української вільної Академії наук (УВАН), пов'язано створення політичних партій, формування і діяльність уряду Української Народної Республіки (УНР) (1917–1920 рр.),

заснування кооперативних товариств та їх спілок (союзів), підготовка кадрів для кооперативних організацій, відкриття та діяльність вищих навчальних закладів, наукові дослідження в галузі кооперації. Його життя – приклад жертвовного служіння українському народові, гідний наслідування сучасними творцями незалежної України.

Про життя і діяльність Б. Мартоса опубліковано низку праць. Зокрема, А. Качор написав коротку розвідку про його науково-економічну, політичну і громадську працю¹. М. Біда опублікував статтю про Б. Мартоса як політика, ученого і громадського діяча². О.В. Яценко проаналізувала вплив кооперативної ідеї на діяльність уряду Б. Мартоса³, О. Кудлай – його громадсько-політичну діяльність⁴. Життя і діяльність Б. Мартоса висвітлюється в монографіях^{5,6}, в енциклопедичних виданнях⁷, збірниках наукових праць^{8,9}. Їх автори одностайні у визнанні його ролі в розвитку кооперативного руху в Україні, становленні кооперативної освіти. Водночас, узагальнюючі розвідки з цієї проблематики до цього часу відсутні.

У зв'язку з цим автори статті ставлять за мету визначити й узагальнити внесок Бориса Мартоса у кооперативне будівництво в Україні та еміграції, у підготовку кадрів для кооперативних організацій та установ інших форм власності.

В основу публікації покладено біографічні розвідки про Б. Мартоса, архівні документи, зокрема Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Інституту

рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, публікації в періодичній пресі про участь Б. Мартоса в кооперативному русі, його наукові праці.

Борис Мартос народився 20 травня 1879 року в містечку Градизьк на Полтавщині. У 1897 р. він закінчив зі срібною медаллю класичну гімназію в Лубнах і став студентом Харківського університету¹⁰. Тут захопився суспільно-корисними справами, політичною діяльністю. Він, зокрема зацікавився діяльністю Української студентської громади (УСГ) в Харкові, що була заснована в 1897 році, і могла існувати лише як таємне товариство, законспіровано від агентів поліції. Б. Мартос став одним із провідників харківської УСГ і деякий час був її скарбником¹¹. Патріотизм, бажання боротися за національне визволення, за кращу долю свого народу – таким був визначальний мотив діяльності Громади.

У той час на українську молодь великий вплив мали погляди видатного громадського і кооперативного діяча Миколи Левитського (1859–1936). В березні 1899 року він приїхав до Харкова в кооперативних справах (у місті існувало декілька артілей ремісників), а також мав

¹ Качор А. Борис Мартос. Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загальногромадської праці. Вінніпег, 1977. 31 с.

² Біда М. Проф. Борис М. Мартос: політик, учений і громадський діяч // Український історик. 1977. Ч. 55-56. С. 101 – 105.

³ Яценко О.В. Вплив кооперативної ідеї на діяльність уряду Б.Мартоса: Спроба творення «кооперативної республіки» (квітень-вересень 1919 року) // Гілея. 2010. Вип. 31. С. 90-100.

⁴ Кудлай О. Громадсько-політична діяльність Бориса Мартоса // Проблеми вивчення історії України. – 2011. Вип. 6. С. 21-44.

⁵ Нестуля О.О. Борис Мартос і кооперація : монографія. У 2 кн. Полтава : ПУЕТ, 2017. Кн. 1. 233 с.

⁶ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк : ТУК – Товариство Української Кооперації, 1964 624 с.

⁷ Осташко Т.С. Мартос Борис Миколайович // Енциклопедія історії України у 10 т. / редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К : Наукова думка, 2009. Т.6. С. 534.

⁸ Аліман М.В., Гавриленко Ю.М. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. – Донецьк : Проект, 2000. 296 с.

⁹ Аліман М. Борис Мартос // Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 1. Львів : Вид-во «Коопосвіта» Львівської комерційної академії, 1999. С. 273-280.

¹⁰ Качор А. Борис Мартос ... С. 9.

¹¹ Мартос Б. Микола Левитський й харківські студенти. (Спогади) // Кооперативна республіка. – 1938, вересень. С. 261.

спілкування зі студентами¹². Із нього Б. Мартос виніс щире переконання у тому «як можна багато доброго зробити для нашого поневоленого народу, щоб поправити його незавидне матеріальне положення, пропагуючи серед нього ідею кооперації, здійснюючи кооперативні принципи на практиці через розбудову споживчих і промислових кооперативів та через поглиблення в масах економічних і освітніх знань», – писав М. Біда¹³. Відтак, згадував пізніше Б. Мартос, разом з однопдумцями «організуючи тоді свої, окремі від російських, партії – РУП, УСДРП і ін., складаючи їх програми, багато уваги присвячували кооперації»¹⁴.

Як один з ініціаторів і керівників студентських виступів у Харкові, в лютому 1901 року Б. Мартос був заарештований і висланий на два роки до Полтави під нагляд поліції, із заборонаю жити в університетських містах. 1903 року поновився в університеті, але вже незабаром опинився за ґратами. Весною 1904 року вийшов на волю. І знову поринув у революційну діяльність, ставши з 1905 року членом Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП)¹⁵.

Отримавши у 1908 році університетську освіту, Б. Мартос мав намір займатися педагогічною роботою. Проте поліція, з огляду на політичну діяльність Б. Мартоса, заборонила йому будь-яку педагогічну працю. То ж, у 1909 р. Б. Мартос виїхав на Волинь, де влаштувався старшим контролером у статистичному відділі Волинської губернської управи. Згодом переїхав на Кубань, де проживав тоді брат його дружини Марії Андрій Кучерявенко. Б. Мартос керував фінансовим відділом Управління Чорноморсько-Кубанської залізниці, був членом редакційної колегії кооперативного органу «Союз», входив до дирекції Кубанського кооперативного банку, провів короткотермінові курси для членів управ кредитних кооперативів, брав участь у просвітній роботі серед населення, зокрема виступав з

рефератом на Шевченківських роковинах у Новоросійську¹⁶.

З кінця 1913 року Б. Мартос працює на посаді інспектора кооперації у Полтавському губернському земстві. Споживчі товариства у той час росли як гриби і так само швидко «лопались», йшлося в одній із публікацій у Полтавському журналі «Хуторянин». Активне прагнення до організації, ніким не кероване, природно, стикалося на своєму шляху з непередбачуваними перешкодами, а недосвідченість у веденні справи ускладнювала розвиток кооперації. Так тривало до того часу, наголошувалось у виданні, поки Полтавським губернським земством не було запрошено на роботу інспектора кооперації Бориса Мартоса¹⁷.

У 1914 р. на нараді інструкторів-кооператорів Полтавщини він ініціював проведення статистичного обстеження кооперативів краю. Була розроблена відповідна програма, яка передбачала не лише збір статистичних даних, а й безпосереднє обстеження кооперативів на місцях. Його результати були опубліковані у 1915 р. в «Огляді споживчих товариств Полтавської губернії». Видання містило 11 розділів, зокрема: дані про кількість споживчих товариств і кількість пайовиків, розмір пайових внесків, пайового та інших капіталів, обороти і прибутки, внутрішнє життя кооперативів, їхні взаємозв'язки та ін. Важливо й те, що в «Огляді» було представлено фотографії кооперативних закладів. У додатках «Огляду» було вміщено баланси споживчих товариств, а також список усіх споживчих товариств, що виникли за двадцять років – від 1895-го до 1 липня 1915-го року, (існуючих і тих, що закрились) із зазначенням року відкриття, поштової та залізничної адреси. У передмові до видання Б. Мартос висловлював сподівання, що воно стане в нагоді усім небайдужим до кооперативного руху, основою аналізу його недоліків та пошуку шляхів подальшого розвитку¹⁸.

¹² Левитський М.В. До схеми поступу людства в зв'язку з сучасним моментом. [стаття] 20 березня 1918 р. Рукоп., машиноп. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 327, оп. 1, спр. 31, арк. 1.

¹³ Біда М. Проф. Борис М. Мартос... С. 101–102.

¹⁴ Мартос Б. Микола Левитський й харківські студенти .... С. 266.

¹⁵ Качор А. Борис Мартос ...С. 11.

¹⁶ Там само. С. 14.

¹⁷ Хроника кооперативного дела // Хуторянин. 1915. №26. С. 602–603.

¹⁸ Обзор потребительских обществ Полтавской губернии за 1913 год. Полтава, 1915. 108 с.

Б. Мартос добре усвідомлював їх, оскільки постійно перебував у вирі кооперативного життя: брав участь у зборах кооперативних товариств, підготовці їхніх статутів, публікував у місцевій пресі замітки про розвиток кооперації, на громадських засадах працював у органах управління кооперативних організацій. Працювати було нелегко, оскільки Перша світова війна спровокувала зростання цін на товари, знецінення грошей, товарний дефіцит. Населення шукало захист від цих проблем у кооперації, засновувало нові споживчі товариства, які не мали ні досвіду роботи, ні потрібних для її організації кадрів. Ці проблеми доводилось вирішувати постійно.

Окрім того, царська влада активно залучала кооперативи до постачання армії. Було край важливо, аби ця робота не шкодила основній меті об'єднання споживачів у кооперативи і, водночас сприяла реалізації їх потенціалу. Саме про це говорив Б. Мартос на нараді представників кредитних, ощадно-позичкових і споживчих кооперативів краю, скликаній 12 липня 1915 року Полтавською губернською управою. Відтак, учасники наради визнали бажаним здійснювати постачання необхідної для армії продукції за рахунок вільних обігових коштів кооперативів. Вони домовились об'єднати зусилля кооперативних товариств з урахуванням їхньої прилеглисті до залізничних станцій. Б. Мартос привернув увагу учасників наради до ще одного важливого питання – дорожнечі шкіряних товарів і взуття, якого гостро потребували військові. Для вирішення цієї проблеми він запропонував звернутися до головного управління землеустрою і землеробства з клопотанням передати шкіряне виробництво кооперації, або у відання громадських організацій¹⁹.

Актуальними були й ініціативи Б. Мартоса з підготовки кадрів для кооперативних установ і організацій. У зв'язку з війною чимало кооперативів залишилися без своїх керівників і бухгалтерів. Це згубно впливало на нормальний розвиток кооперації. Тому курси кооперативного відділення при Полтавському товаристві сільського господарства

для працівників кредитних і споживчих товариств з рахівництва і з питань організації та практики діяльності цих товариств виявилися цілком на часі. Вони тривали з 1 по 20 лютого 1915 року й отримали позитивні відзиви слухачів. В тому числі й на адресу курсу з рахівництва (обліку), який читав Б. Мартос²⁰.

На урочистому засіданні кооперативного відділення Полтавського товариства сільського господарства, яке відбулося під головуванням його очільника Ю. Соколовського 8 листопада 1915 року з нагоди п'ятдесятиліття кооперативного руху в Російській імперії, Б. Мартос обґрунтував необхідність постійного навчання кооператорів. Він наголосив, що кооперація стала масовою й переважно селянською. Відтак, її керівники мали потребу у розширенні як загальної, так і фінансової освіти, вивченні досвіду ефективної діяльності кооперативів. У зв'язку з цим Б. Мартос вніс пропозицію відкрити в Полтаві кооперативну школу²¹.

Одним з перших Б. Мартос усвідомив необхідність об'єднання розрізнених кооперативів у спілки – повітові та губернські. Завдання виявилось не з простих, оскільки царській уряд дуже насторожено ставився до таких ініціатив. Так, в травні 1910 р. уповноваженими 9 кредитних і 3 ощадно-позичкових товариств Полтавської губернії було подано на ім'я міністра фінансів клопотання про відкриття Полтавської спілки кредитних кооперативів. Проте відповіді так і не дочекалися. Тоді представники кредитних кооперативів губернії провели 8 червня 1914 р. у приміщенні Полтавського товариства сільського господарства нараду, присвячену визначенню району діяльності Полтавської спілки установ дрібного кредиту. Серед учасників наради був і Б. Мартос²².

Одночасно він працював над об'єднанням кредитних кооперативів у повітах. Він неодноразово виступав з цього приводу на нарадах представників кооперативних установ і земств. Так, 30 квітня і 6 травня 1915 року під його головуванням пройшли наради представників

¹⁹ Мазлах С. Совещание представителей кооперативов при Полтавской губернской управе // Хуторянин. – 1915. – № 30–31. – С. 676, 678, 679.

²⁰ Курси про кооперацію // Хуторянин. 1915. № 10. С. 243.

²¹ Торжественное заседание кооперативного отделения Полтавского общества сельского хозяйства // Хуторянин. 1915. № 47. С. 983–989.

²² Хроника кооперативного дела // Хуторянин. 1914. № 26. С. 762.

кредитних товариств Роменського, Лохвицького і Гадяцького повітів, на них обговорювались питання заснування Роменської спілки закладів дрібного кредиту. На пропозицію Б. Мартоса було обрано особливу підготовчу комісію, якій доручили звернутись до всіх кредитних кооперативів Роменського та сусідніх повітів із закликом скликати установчі збори спілки. Цій же комісії за участю Б. Мартоса було доручено підготувати доповідь на установчі збори. Їх планувалося провести зразу після офіційного повідомлення про затвердження статуту спілки²³.

Проведена в повітах робота дозволила вже незабаром знову повернутися до ідеї створення Полтавської спілки кредитних кооперативів 6 грудня 1915 р. у нараді з цього приводу взяли участь уповноважені від 60-ти кредитних кооперативів та інструктори кооперації повітових земств. Б. Мартос виступав на нараді кілька разів. Він обґрунтував статутні завдання спілки, механізми визначення розмірів вступного й пайового внесків її членів. Особливу увагу привернув до просвітницької діяльності спілки. Саме з нею він пов'язував можливості розширення її впливу²⁴.

Наполегливість кооператорів Полтавщини дала результати. У 1915 р. Рада Міністрів Російської імперії затвердила Статут Роменського²⁵ та Полтавського союзів кредитних кооперативів²⁶.

Увінчалися успіхом і зусилля Б. Мартоса по створенню губернської спілки споживчих товариств Полтавщини. Першим кроком на цьому шляху стало створення «Товариства гуртових закупівель». Воно мало обслуговувати споживчі товариства губернії. Проте його статут не акцентував уваги на, по-суті, спілчанському характері

діяльності товариства. Щоб приховати його спілкову форму, до засновників товариства увійшли, крім споживчих кооперативів, декілька фізичних осіб²⁷. Це дало змогу вже у грудні 1914 р. зареєструвати статут за місцем створення товариства. 29 березня 1915 року відбулися його установчі збори, а з травня воно розпочало свою торговельну діяльність²⁸.

Тим часом восени 1915 року вдалося затвердити статут Полтавської спілки споживчих товариств. Кооператори призначили установчі збори спілки і ліквідаційні збори Полтавського товариства гуртових закупівель. Ці збори відбулися в один і той же день в лютому 1916 році²⁹. Полтавська спілка споживчих товариств – перша така губернська спілка в Україні, – невдовзі досягла вагомих результатів у своїй діяльності. За неповні перші два роки свого існування вона об'єднала 748 кооперативів губернії. Значно зросли обсяги постачання спілкою товарів споживчим товариствам. Якщо загальний оптовий товарообіг Полтавського товариства гуртових закупівель у 1915 році складав 272,9 тис. крб, то в 1916-му обіг новоствореної Полтавської спілки сягнув до 1 млн крб, а в 1917 р. до 2,4 млн крб³⁰.

Визнанням ролі Б. Мартоса у кооперативному будівництві на Полтавщині стало обрання його до складу керівних органів Полтавської спілки споживчих товариств і Полтавського кредитного союзу³¹. У 1917 р. він представляв Полтавську сілку споживчих товариств у Раді Українського кооперативного народного банку³².

На той час Б. Мартос опинився у вирі Української революції, активно працював на ниві

²³ Совещание учредителей Роменского союза учреждений мелкого кредита // Хуторянин. 1915. № 22. С. 519–520.

²⁴ Предварительное совещание уполномоченных кредитных кооперативов по вопросу об организации Полтавского союза учреждений мелкого кредита. // Хуторянин. 1915. № 51. С. 1045–1049.

²⁵ Куліжний А. Е. Новые 17 союзів и союзное строительство // Вестник кооперативных союзів. – 1915. – № 4. – С. 218–219.

²⁶ К учреждению Полтавского союза кредитных кооперативов // Полтавские агрономические известия. – 1915. – № 4. – С. 57.

²⁷ Хроника союзного объединения // Кооперативная жизнь. 1914. № 13–14. С. 74.

²⁸ Токаревський М. Сторінки минулого Полтавської спілки споживчих товариств. (До 10-ї річниці) // Десять років існування Полтавської райспілки (1915–1925). Полтава, 1926. С. 61–62.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. С. 63.

³¹ Витанович І. Історія українського кооперативного руху... С. 263.

³² Н.Ш. Открытие Украинского кооперативного банка // Южный кооператор. 1917. № 12. С. 427.

розбудови української держави. На Першому Всеукраїнському селянському з'їзді (28 травня – 2 червня 1917 р.), на засіданнях якого Б. Мартос неодноразово головував, його обрали членом Центрального комітету Української селянської спілки. У ній він представляв УСДРП. Одночасно, як обраний на з'їзді до Тимчасової Ради селянських депутатів, увійшов до складу Української Центральної Ради (УЦР). Входив також до Малої ради. В липні-серпні та восени 1917 р. очолював Генеральне секретарство земельних справ. У грудні 1918 р. – травні 1920 р. був міністром фінансів уряду УНР, а в квітні-серпні 1919 р. очолював Раду міністрів молоді Української республіки³³.

Працюючи на керівних державних посадах Б. Мартос постійно підтримував зв'язки з кооперативними організаціями, переймався вдосконаленням кооперативного законодавства, турбувався про успішний розвиток кооперації та поліпшення фінансового становища кооперативних товариств і їхніх спілок.

Саме він стояв біля витоків створення Центрального українського кооперативного культурно-просвітнього та організаційного союзу (Коопцентру), який очолив кооперативне будівництво в Україні. Відповідне рішення ухвалили учасники кооперативної наради у березні 1917 р. Створений на нараді Тимчасовий комітет мав розробити план розвитку української кооперації, спільно з київським Союзбанком розпочати видання щоденного часопису «Народна воля» (виходив від травня 1917 р. до травня 1918 р.) та скликати Перший Всеукраїнський з'їзд кооперативних союзів³⁴.

Завдяки наполегливості Б. Мартоса з'їзд відбувся вже 9 квітня 1917 р. У його роботі взяли участь уповноважені 16-ти кооперативних союзів: від Кубані до Поділля. Вони схвалили представлений Б. Мартосом план союзного кооперативного будівництва в Україні та прийняли рішення створити Центральний український кооперативний комітет (ЦУКК). Він мав стати

«ідейним представником української кооперації на Україні, в Росії і закордоном» та підготувати створення Центрального українського союзу кооперативів³⁵.

Очолив роботу Комітету Б. Мартос. Під його керівництвом у квітні-вересні 1917 р. Комітет провів 17 засідань. На них були розроблені проекти статутів видавничого, ревізійного, кредитного, споживчого та інших союзів, Кооперативного народного банку, положення про керівні органи ЦУКК. Всі вони були схвалені делегатами Другого Всеукраїнського кооперативного з'їзду 15-18 вересня 1917 р., які також обрали склад тимчасових правління та ради ЦУКК. Відтак, з 1 жовтня 1917 р. ЦУКК офіційно розпочав свою діяльність. Керував нею Б. Мартос³⁶.

З метою «вияснити сучасне становище кооперації й вирішити питання про її організацію й дальшу діяльність» Комітет підготував Третій всеукраїнський кооперативний з'їзд, який відбувся 26-29 травня 1918 р. у Києві. Дослідники історії української кооперації називають його історичним³⁷.

Голова правління ЦУКК і голова організаційного комітету з'їзду Б. Мартос, відкриваючи перше пленарне зібрання й вітаючи його делегатів і гостей, нагадав, що українська кооперація «народилася в негоду й виростала в люту зиму», і запевнив, що їй не страшні «ніякі шкідливі впливи, звідки б вони не походили. Я вірю, – сказав він, – в долю нашого народу, основу на його самодіяльності, на почутті своєї сили, на почутті незалежності від сторонніх впливів. Не забуваймо ніколи, що народ наш не покладає надії ні на кого, тільки сам на себе, на свою працю. І ми, сини того народу, що з'їхалися сюди для того, щоби класти підвалини величезного будинку економічного добробуту свого народу». З піднесенням настроєм присутні проспівали український національний гімн і приступили до роботи³⁸.

З головною доповіддю «Про організацію кооперації на Україні» – на з'їзді виступив

³³ Кудлай О. Громадсько-політична діяльність Бориса Мартоса... С. 27, 32-34.

³⁴ Витанович І. Історія українського кооперативного руху... С. 193.

³⁵ Павловський Г. Центральний Український Кооперативний Комітет // Українська кооперація. 1918. № 1. С. 40-41.

³⁶ Ол. П. Труды другого Всеукраїнського кооперативного з'їзду вересень 15-18, року 1917 у м. Києві. – К., 1912 С. 84-85.

³⁷ Витанович І. Історія українського кооперативного руху... С. 193.

³⁸ Там само. С. 194.

Б. Мартос³⁹. Він показав закономірність та динаміку розбудови мережі місцевих кооперативів першого ступеня, районних і обласних союзів та створення всеукраїнських центрів споживчої, кредитної та сільськогосподарської кооперації. Передбачав створення центрального ревізійного, видавничого та культурно-освітнього союзів.

У запропонованому делегатам з'їзду проєкті постанови наголошувалось:

«1. З метою планомірного й найповнішого використання сил кооперації, необхідно розмежувати діяльність кооперативних товариств, союзів та центральних об'єднань так, щоб кожна кооперативна організація поволі спеціалізувалась на задоволенні певної галузі потреб людності, намагаючись задовольнити ці потреби якнайкраще.

2. Відповідно до того повинні бути організовані центри кооперативні: кредитний, споживчий (торговельно-промисловий), сільськогосподарський (торговельно-промисловий), ревізійний, видавничий та культурно-просвітний.

3. Торговельно-промислові центри мусять бути зорганізовані по принципу універсальності операцій. Згодом, в міру розвитку кооперативних сил, мають утворюватися нові торговельно-промислові центри, які мають задовольняти окремі галузі потреб (наприклад, молочарський союз або союз для збуту яєць). Таким новим центральним союзам вже існуючі універсальні центри повинні передавати відповідні галузі своїх операцій».

Водночас, Б. Мартос закликав кооператорів до об'єднання зусиль і координації своєї діяльності. На його думку, ревізійні, видавничі, культурно-освітні кооперативи й союзи мали обслуговувати потреби кооперативних організацій інших видів. Кредитна кооперація: місцеві товариства, їхні союзи та центральна кредитна установа «Українбанк» – мали бути не організацією кредитних кооперативів, а організацією для задоволення кредитних потреб усіх видів кооперативів. Організаційну роботу пропонувалось зосередити в галузевих «кооперативних комітетах або радах з'їздів – місцевих та центральних». За-

гальну ж координацію їх діяльності повинен був забезпечити Центральний український кооперативний комітет у Києві.

У проєкті резолюції за доповіддю Б. Мартоса пропонувався також алгоритм розмежування та об'єднання зусиль земств і кооперативів на ниві кооперативного будівництва:

«а) земство веде пропаганду нових видів кооперації, підтримує матеріально та інструкторською допомогою ті галузі кооперації, котрі почувають себе настільки слабкими, що не можуть обійтися без сторонньої допомоги;

б) кооперація в своїй культурно-просвітній діяльності повинна не повторювати, а доповнювати роботу земства»⁴⁰.

Під час дебатів організаційний план Б. Мартоса намагалися провалити захисники інтересів московських кооперативних центрів в Україні – представники харківського Союзу споживчих товариств півдня Росії – В. Целларіус і М. Кузнецов та Б. Одер – представник Харківського кредитного союзу. Вони заявляли, що план складений «по лінії політичній, а не по лінії економічної доцільності», що нові всеукраїнські кооперативні центри – «Дніпросоюз», (Союз споживчих союзів), Українбанк, чи «Централ» (Центральна спілка сільськогосподарської кооперації в Києві) – заслабкі, щоб могли незалежно від московських центрів як слід виконувати свою господарську роль. Опоненти демонстративно намагалися вважати з'їзд лише обласним і не визнавали важливої ролі київських центральних союзів, бо, на їхню думку, організаційне відокремлення української кооперації від загальноросійських центрів було шкідливим. Більшість делегатів з'їзду не підтримали ці аргументи, проголосувавши за резолюцію, запропоновану Б. Мартосом⁴¹.

Ухвалили делегати з'їзду й резолюцію «Про союз кооперативних союзів». Він мав бути створений натомість тимчасового ЦУКК. Відповідно до затвердженого з'їздом проєкту статуту Союз мав стати центральною кооперативною установою України з широкими правами представництва та захисту інтересів кооперативів в середині

³⁹ Литвиненко А. Утворення кооперативних центрів на Україні і сепарація од Москви // Українська кооперація. 1918. №1 (липень). С. 32.

⁴⁰ Постанова III Всеукраїнського кооперативного з'їзду в Києві 26-29 травня 1918 р. // Українська кооперація. – 1918. № 1. С. 59.

⁴¹ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. ... С. 194-196.

країни та поза її межами, координації їх діяльності. З'їзд доручив українським кооперативним союзам у Києві подбати про найшвидшу реєстрацію статуту Союзу кооперативних союзів України⁴².

На той час його функції, по-суті, виконував ЦУКК. Саме до нього кооператори з різних куточків України зверталися за допомогою у боротьбі проти утисків з боку місцевих адміністрацій Гетьманату та австрійсько-німецьких військ. У численних зверненнях до Комітету йшлося про арешти без пред'явлення обвинувачень відомих кооперативних діячів і робітників, обшуки в кооперативних товариствах, заборону загальних зборів товариств і ліквідацію самих товариств, реквізиції коштів та сільськогосподарських машин зі складів і т. п. ЦУКК вбачав у таких діях «організований похід на кооперацію з боку невідповідальних елементів», відстоював інтереси кооперації, звертаючись до урядових інституцій, місцевих агентів влади⁴³.

Така позиція ЦУКК сприяла згуртуванню кооператорів України навколо нього. У цьому сенсі надзвичайно важливе значення відіграв Перший всеукраїнський з'їзд інструкторів з кооперації, який відбувся 13-17 липня 1917 р. Учасниками з'їзду були 270 делегатів – кооператорів з усієї України. У доповідях на з'їзді були визначені завдання кооперативного інструктора: налагодження діловодства в кооперативах, організації статистики, кооперативної пропаганди, освіти, курсів, кооперативних шкіл і т. д. З'їзд висловив побажання, щоб у кооперативах були спеціальні інструктори, які б керували культурно-просвітніми справами. Важливого значення надавалося поширенню знань про кооперацію серед молодого покоління. Рекомендувалося поширювати знання про кооперацію у шкільних підручниках, а також організувати серед школярів зразкові кооперативи. З'їзд прийняв резолюцію голови управи ЦУКК Б. Мартоса такого змісту: «Констатуючи, що розвиток кооперації і розвиток у населення свідомості економічних, громадських та національних інтересів тісно зв'язані один з другим, один одного підтримуючи, один одному

сприяючи, являючись то причиною, то наслідками один одного, з'їзд не тільки вважає обов'язком інструктора на Україні вести свою роботу, рахуючись з національними особливостями, як українців, так і інших національних груп, але визнає, що в зміст інструктора входить, oprіч допомоги кооперативам, ширення серед людності економічного знання, громадської та національної свідомості»⁴⁴.

Виконуючи рішення з'їзду, управа ЦУКК 27 липня 1918 р. скликала засідання комісії вищої кооперативної освіти при Комітеті за участю Б. Мартоса, О. Ночвина, М. Туган-Барановського, К. Мацієвича, К. Шемітова, П. Гавсевича і В. Сазонова. Комісія затвердила програму інструкторських курсів, які мали розпочати роботу при ЦУКК восени 1918 р. Вона включала такі дисципліни як економіка промисловості і торгівлі, цивільне право, економічна географія. Передбачалося вивчення і спеціальних курсів по 180–200 годин для фахівців окремих видів кооперації: рахівництво, інструкторська діяльність, банківське діло, теорія і практика кредиту, товарознавство, теорія і практика споживчої кооперації, окремі види сільськогосподарської кооперації.

Комісія звернулася до кооперативних об'єднань – Українбанку, Союзбанку, Дніпросоюзу та Централу скласти програми відповідних спеціальних курсів. Вже незабаром на них викладали такі кооперативні діячі, як М. Туган-Барановський, К. Мацієвич, Х. Барановський. Серед них був і Б. Мартос⁴⁵.

Тим часом Київським окружним судом було зареєстровано статут Центрального Українського Кооперативного Комітету. Таким чином Комітет набув права юридичної особи і, по-суті, став «Союзом союзів», який передбачалося створити відповідно рішень Третього всеукраїнського кооперативного з'їзду. Згідно зі статутом Комітет мав такі права і обов'язки:

а) представляти українську кооперацію на державних та міжнародних з'їздах; б) відстоювати інтереси кооперації в урядових інституціях; в) розглядати й вирішувати всі питання, що виникатимуть у житті української кооперації;

⁴² Постанова III Всеукраїнського кооперативного з'їзду ... С. 59-60.

⁴³ Кооперація і адміністрація // Українська кооперація. 1918. № 2. С. 181.

⁴⁴ Витанович І. Історія українського кооперативного руху... С. 198-199.

⁴⁵ З діяльності Центрального Українського Кооперативного Комітету // Українська кооперація. 1918. № 2. С. 79,80.

г) давати інструкторські вказівки й робити ревізії кооперативних установ; д) скликати різного роду кооперативні з'їзди і е) бути центром – ідейним, науковим, організаційним, статистично-економічним і культурно-просвітницьким⁴⁶.

Установчі збори ЦУКК відбулися 1-3 вересня 1918 р. в присутності 28 представників з правом вирішального голосу і 20 – дорадчого. Збори ЦУКК заслухали доповідь члена управи Комітету Г. Павловського «Про реєстрацію Комітету і про його діяльність». Із звітом Комітету на 1 вересня 1918 р. та інформацією про видатки по управлінню Комітету з 1 січня по 1 вересня 1918 р. виступив Б. Мартос. Звіт і обрахунок видатків Комітету збори затвердили одноголосно. Б. Мартос теж доповів «Про план діяльності Центрального Українського Кооперативного Комітету на 1918 р.». План роботи Комітету було схвалено більшістю учасників зборів.

Серед інших питань, розглянутих на зборах, були доповіді Б. Мартоса про оподаткування кооперативів і організацію «Фонду солідарності» для забезпечення кооперативів від збитків. Збори ухвалили: а) просити уряд про звільнення кооперативів від державного оподаткування; б) справу з організації «Фонду солідарності» передати до Ради Комітету. Збори також ухвалили кошторис Комітету на 1918 р.

Із загальним настроєм єднання кооператорів України дисонансом прозвучав виступ представника Ради всеросійських кооперативних з'їздів В. Хижнякова, який побачив у створенні ЦУКК спробу повністю відокремитися від «московських кооператорів». У відповідь Б. Мартос на фактах з історії кооперативного руху України показав як ті чинили перешкоди до утворення всеукраїнських кооперативних центрів, а вже створені визнавали лише своїми філіями. Він висловив надію, що з московськими кооператорами буде знайдено спільну мову, але тільки тоді, коли вони визнають кооператорів України так само, як визнають кооператорів Німеччини, Англії й інших країн.

Збори ухвалили також резолюцію щодо утисків кооперативних організацій і кооператорів з боку органів влади та військових адміністрацій. Управа ЦУКК отримала доручення «зібрати відповідні матеріали і звернутись з заявою до Міністрів Юстиції і Внутрішніх Справ про заборону всіх утисків над кооперацією».

Підтримали учасники зібрання також пропозицію М. Туган-Барановського про організацію кооперативного інституту у Києві. Він зазначив величезне значення кооперації, зупинився на її історії «з її прекрасними пориваннями і високими ідеалами», довів необхідність заснування в Україні вищої кооперативної школи, яка могла би «плекати кооперативні дисципліни відповідно матеріальним і духовним потребам українського народу». Рішення зборів про організацію кооперативного інституту було ухвалено одноголосно. Збори доручили Раді ЦУКК приступити до утворення Українського кооперативного інституту науково-навчального характеру⁴⁷.

Не викликали заперечень учасників зборів і пропозиції Б. Мартоса про створення Всеукраїнського страхового кооперативного союзу. Вони доручили управі ЦУКК підготувати і подати на реєстрацію статут Союзу, а також звернутись до кооперативних спілок про їх вступ до його фондаторів. Збори завершилися виборами членів Ради і членів Ревізійної комісії ЦУКК. Робота зборів, як наголошували їх учасники, проходила у спокійній діловій атмосфері і дали гарні результати⁴⁸.

Обов'язки між членами управи ЦУКК були визначені 5 вересня 1918 р. таким чином: голова Комітету Б. Мартос – представництво, інструкторський відділ, статистичний відділ, бухгалтерія і страхова справа; О. Ночвин – юридичний відділ, бюро праці, загальна канцелярія, господарство, курси і представництво на з'їздах і А. Литвиненко – секретаріат, прес-бюро та бюлетень, журнал «Українська кооперація», музей і виставка і культурно-просвітні справи⁴⁹.

1–2 жовтня 1918 р. відбулася сесія Ради ЦУКК. Постійним головою Ради був обраний

⁴⁶ З діяльності Центрального Українського Кооперативного Комітету // Українська кооперація. 1918. № 2. С. 79.

⁴⁷ Установчі збори Центрального Кооперативного Комітету // Українська кооперація. 1918. № 3. С. 45-47

⁴⁸ Там само. С. 48.

⁴⁹ Поділення праці між членами управи ЦУКК // Українська кооперація. 1918. № 3. С. 75.

професор М. Туган-Барановський, його заступником – проф. К. Мацієвич, головою управи – Б. Мартос, членами управи – А. Литвиненко й О. Ночвин. Втім, всі одностайно визнавали, що головним організатором і адміністратором «Коопцентру» був Борис Мартос. Він старався добирати й приєднувати до співпраці громадських діячів, представників науки, інших фахівців, у тому числі й таких, з громадськими та політичними поглядами яких він не погоджувався (а вони з його), і навіть тих, котрі були ще «невизначними в настанові до самостійно-державних змагань України». Недаремно він любив підкреслювати, що «найбільші таланти знайдуть у кооперації достойну для себе роботу й поле діяльності»⁵⁰.

Восени 1918 р. на сторінках видання «Українська кооперація» Б. Мартос дав теоретичне обґрунтування значення створення загальноукраїнських кооперативних об'єднань і спілок різного рівня. Вони мали внести плановість у кооперативне будівництво, усунути конкуренцію між кооперативними організаціями, сприяти раціональному використанню їхніх матеріальних та інтелектуальних сил. «Зараз ми бачимо в кооперативному рухові трохи не таку саму анархію, як і в буржуазному торговельному апараті, – писав Б. Мартос, – в одному і тому селі, часто густо на тому ж базарі, можна бачити крамниці різних споживчих товариств, які не тільки не об'єднують своєї діяльності, а навіть не хочуть її координувати. Не краще стоїть справа і з союзами кооперативів. Одкриваються вони без усякого плану. В одному повіті їх декілька (на Харківщині на 12 повітів – коло 40 союзів), а в другому повіті нема ні одного; райони діяльності їх переплутані; жоден, із них не зазначив собі ясних завдань, не виробив точного плану діяльності...».

Пояснюючи причини хаотичності в кооперативному русі, Б. Мартос наголошує, що в Україні не було центрів, які б регулювали торговельну діяльність кооперативних союзів. «Існуючі тепер центри, засновані трохи не вчора, ще слабкі, лише намагаються керувати справою. Навіть досі не вироблено організаційного плану, статистика тільки що розпочинається. В розпорядженні

центральної та обласних організацій нема відповідних інструкторських сил, бо існуючий інструкторський персонал ще занадто молодий по кооперативній роботі і здебільшого пристосований до обслуговування окремих кооперативів, а не спілок. В окремих випадках немало роль відіграє особистий егоїзм, завдяки якому керівники спілок намагаються поставити свою спілку не на те місце, яке належить їй по об'єктивних умовах»⁵¹.

Б. Мартос вважав, що центральні, обласні, районні і дрібнорайонні союзи кооперативів повинні розмежувати свою діяльність так, щоб один не повторював роботи другого. Він обґрунтував доцільність функціонування таких об'єднань в кооперації як: А. Центральні спілки; Б. Обласні спілки; В. Районні спілки; Г. Спілки дрібнорайонні. Кооперативний діяч також визначив основні завдання цих об'єднань.

Попри буремність років української революції, запропонована Б. Мартосом модель кооперативного будівництва почала втілюватися в життя саме тоді. У спогадах про розвиток кооперації України 1917-1919 рр. Б. Мартос наголошує, що в цей час вона стала на шлях трьохступеневості, а саме: а) кооперативи, б) спілки кооперативів, в) спілки кооперативних спілок (центральні об'єднання). Кооперативів усіх видів (організацій першого ступеня) – кредитних, споживчих, сільськогосподарських, виробничих та інших, – в Україні було близько 30000, спілок кооперативів (організацій другого ступеня) – біля 300, а центральних спілок (організацій третього ступеня) – 6. Кооперативні спілки були створені в усіх губернських та повітових містах і найбільших торговельних містечках.

Б. Мартос називає також всеукраїнські кооперативні центральні об'єднання до створення яких він був причетний: 1) «Український народний кооперативний банк» (Українбанк) – центральна спілка кредитної кооперації, 2) «Дніпровська спілка споживчих спілок України» (Дніпросоюз) – центральна спілка споживчої кооперації, 3) «Центральний український сільськогосподарський кооперативний союз» (Централ) – центральна спілка сільськогосподарської кооперації, 4) «Всеукраїнський кооперативний видав-

⁵⁰ Витанович І. Історія українського кооперативного руху... С. 210.

⁵¹ Мартос Б. Розмежування діяльності центральних, обласних, районних і дрібно районних кооперативних союзів // Українська кооперація. 1918. Кн. 4 (жовтень). С. 46-54.

ничий союз» (Книгоспілка) – книгарсько-видавничча кооперативна спілка, 5) «Український кооперативний страховий союз» (Укострахсоюз) – центральна спілка по страхуванню, 6) «Український центральний кооперативний комітет» (Коопцентр) – центральне ідейно-академічне, статистичне і культурно-просвітнє кооперативне об'єднання. Центром кооперативного життя став Київ⁵².

Визнанням заслуг Б. Мартоса в кооперативному будівництві України стало не лише обрання його головою управи ЦУКК. Окрім цього він очолював наглядову раду «Дніпросоюзу», входив до складу наглядової ради «Українбанку», редакційної комісії журналу управи Коопцентру «Українська кооперація», викладав на Вищих інструкторських кооперативних курсах ім. Доманицького у кооперативній школі Дніпросоюзу, брав участь у створенні Київського кооперативного інституту⁵³.

Головним джерелом здобутків української кооперації Б. Мартос вважав можливості реалізації демократичних ініціатив кооператорів, відкриті Українською революцією. Саме з нею він пов'язував як успіхи, так і завдання кооператорів України. Після того, як перед кооперацією відкрилися простори вільної діяльності, – писав Б. Мартос – і за короткий час «вона виявила надзвичайну енергію в кооперативному будівництві і великі здібності в роботі по обслуговуванню різномірних потреб населення України. В той час, коли все кругом, під ударами революції й контрреволюції, рушилося, кооперація будувала нове життя і захоплювала з кожним днем все ширші простори для своєї діяльності. За три роки вільного існування українська кооперація, незважаючи на безперестанну громадянську війну, центром котрої також був Київ, розвинулась настільки, що вже не оставалося ні одної ділянки в житті українського народу, де б кооперація не стала твердою ногою. Перед кооперацією кожної країни стоять великі завдання зреформування економіч-

ного життя, а перед українською кооперацією крім того стоїть і ще одне завдання – національне відродження українського народу»⁵⁴.

Опинившись 1920 р. в еміграції, Б. Мартос ніколи не забував про нього. Тому жваво відгукнувся на прохання українських студентів у Празі прочитати їм лекцію про кооперацію. А згодом вирішив відкрити для них кооперативні курси. Вивчав досвід роботи подібних курсів і шкіл у Берліні, Дрездені, Мюнхені, Лейпцигу, Регенсбурзі, Гамбурзі. Ініціативу Б. Мартоса підтримав голова Українського громадського комітету у Празі М. Шаповал. Він запропонував відкрити курси при Комітеті. Невдовзі план і програма курсів були схвалені, а Б. Мартоса призначено керівником кооперативного відділу Комітету. За допомогою чеських соціал-демократів Б. Мартосу пощастило отримати для курсів приміщення в одній із празьких шкіл. Викладачами було призначено крім Б. Мартоса (кооперація), О. Мицюка (народне господарство) і В. Старосольського (право)⁵⁵.

Успішна робота курсів дозволила реорганізувати їх у дворічний Інститут сільськогосподарської кооперації, а згодом – Українську господарську академію (УГА) в Подєбрадах⁵⁶. Б. Мартос входив до складу організаційного комітету, обраного загальними зборами УГА 17 січня 1922 р. Він брав участь у підготовці першого засідання Професорської Ради Академії у Празі 28 квітня 1922 р., згодом став її секретарем, увійшов до Сенату Академії.

Спочатку Українська господарська академія мала трирічну програму навчання. У 1924 році вона була реорганізована у вищу школу з чотирирічним курсом навчання та правом надавати своїм випускникам звання інженера відповідного фаху. Плани і програми навчання складені були за взірцями аналогічних західноєвропейських шкіл. Академія мала три факультети – агрономічно-лісовий, інженерний, з відділами хіміко-технологічним, гідротехнічним і землемірним; економічно-кооперативний з від-

⁵² *Мартос Б.М.* Кілька слів про українську кооперацію. Стаття. 1921 р. Машинопис з правкою. // ІРНБУВ, ф. 290, №2949, арк.1.

⁵³ *Кудлай О.* Громадсько-політична діяльність... – С. 30-32.

⁵⁴ *Мартос Б.М.* Кілька слів про українську кооперацію... // ІРНБУВ, ф. 290, №2949, арк. 2, 3.

⁵⁵ *Мартос Б.* Засновання Української господарської академії. // Українська господарська академія в Ч.С.Р 1922–1935. Нью Йорк : Абсолютенти УГА та УТПІ, 1959. Т. 1. С. 102–104.

⁵⁶ *Борис Мартос.* Автобіографія // Вільна Україна. Нью-Йорк, 1970. С. 13–14.

ділами економічним, кооперативним і статистичним⁵⁷.

Б. Мартос був активним учасником налагодження діяльності академії, її фінансування, забезпечення студентів підручниками, поліпшення побутових умов викладачів та студентів. 1922 р. його було обрано доцентом УГА з дорученням керувати двома кафедрами: теорії кооперації та кооперації споживачів. 1923 р. він став продеканом факультету. Як згадував згодом Б. Мартос, факультет готував кваліфікованих фахівців для державних установ і місцевого самоврядування, а також для кооперативних і приватних підприємств. Проте всі вони отримували фундаментальні знання з теорії і практики кооперативного будівництва. Зокрема студентам викладалися такі дисципліни як «Теорія кооперації», «Ревізія», «Організація та ведення зборів», «Кооперація і політика», «Споживча кооперація», «Сільськогосподарська електрична кооперація, методика рахівництва споживчих товариств», «Будівельна кооперація», «Товариства гуртових операцій», «Історія кооперації», «Кооперативне право», «Історія української кооперації», «Міжнародні кооперативні організації», «Кооперація Чехословаччини», «Кооперативна література», «Кооперативний кредит», «Кооперативний збут продуктів сільського господарства», «Кооперативне постачання машин і сировини», «Молочарські спілки», «Сільськогосподарська кооперація», «Продукційна кооперація», «Рахівництво продукційної кооперації», «Асекураційна (страхова – прим.авт.) кооперація», «Кооперативні банки»⁵⁸.

Важливу роль у практичній підготовці студентів відігравали навчальні кооперативи, створені завдяки ініціативі Б. Мартоса. Так, у серпні 1922 року в УГА було засновано споживче товариство «Україна». Тоді воно об'єднувало 77 членів. У 1926 році товариство об'єднувало 360 членів. Його пайовий капітал становив 32 тисячі крон, резервний – 18 тисяч. Товариство мало

їдальню, буфет і крамницю. Ощадно-позичкове товариство «Єдність» було засноване у травні 1923 року з числом 80 членів і пайовим капіталом 1500 крон. У вересні 1926 року кількість членів товариства досягла 215 осіб, основний капітал досяг 18,7 тисячі крон, резервний – 1,4 тисячі крон, сума вкладів – 4 тисячі крон. Керував «Єдністю» досвідчений фінансист і кооператор, лектор І. Івасюк. Споживче і ощадно-позичкове товариства давали змогу студентам знайомитися з операціями кооперативних організацій на практиці. Крім того, для кращого ознайомлення студентів із господарським життям досить часто відбувалися екскурсії на фабрики, склади, кооперативні та муніципальні підприємства⁵⁹.

В академії багато уваги приділялося науково-дослідній роботі та просвітницькій діяльності. Б. Мартос брав участь у діяльності Товариства українських економістів в Чехії, що виникло в 1923 р. в Подєбрадах. Він входив до редакційної колегії його органу «Український Економіст»⁶⁰. У вересні 1922 року з ініціативи студентів економічно-кооперативного факультету було засновано товариство з розповсюдження кооперативних знань, яке згодом реорганізувалося в «Товариство українських кооператорів». Впродовж тринадцяти років його очолював Б. Мартос⁶¹. З метою видання підручників студенти за участю декількох професорів організували «Видавниче Товариство при УГА», що мало також свою крамничку, де продавало свої та чужі видання⁶².

З ініціативи Б. Мартоса 1923 р. при Академії було відкрито кооперативний кабінет, в якому збиралися експонати та документи з історії кооперативного руху. Він допомагав редагувати студентський журнал «Кооперативний альманах» та часопис «Кооперативний огляд», підготував до друку курс лекцій по будівельній кооперації, був секретарем термінологічної комісії економічно-кооперативного відділу Академії.

⁵⁷ Структура академії // Українська господарська академія в Ч.С.Р. 1922–1935. Нью Йорк: Абсольвенти УГА та УТГІ, 1959. Т. I. С. 13–23

⁵⁸ Там само. С. 20, 21.

⁵⁹ Мартос Б. Економічно-кооперативний факультет УГА. // Українська господарська академія в Ч.С.Р. Подєбради, 1922–1935 і Український технічно-господарський інститут. Подєбради – Регенсбург – Мюнхен 1932–1972 / Голов. ред. О. Козловський. Нью Йорк : Вид абсольвентів УГА і УТГІ, 1972. С. 62-63

⁶⁰ Наріжний С. Українська еміграція. Частина перша.– Прага, 1942. С. 238-239.

⁶¹ Мартос Б. Економічно-кооперативний факультет УГА ... С. 66.

⁶² Мартос Б. Заснування української господарської академії... С. 114–115.

Б. Мартос постійно вивчав досвід діяльності кооперативних організацій і використовував його в навчальному процесі. У 1924 році Борис Миколайович провів цілий місяць у Генті (Бельгія), де відбувся конгрес Міжнародного кооперативного альянсу, після чого місяць перебував у Брюсселі де вивчав на місці добре розвинену будівельну кооперацію. В 1927 році він відвідав Швейцарію, де ознайомився з досвідом роботи швейцарського Центрального кооперативного союзу⁶³.

Попри несприятливі обставини еміграційного життя, економічно-кооперативний факультет дуже добре виконав своє завдання. «Коли у 1924 р., – згадував Б. Мартос, – я і професор С. Бородаєвський під час Всесвітнього кооперативного конгресу зробили з допомогою інженера Д. Андрієвського невеличку виставку праці кооперативного відділу економічно-кооперативного факультету Академії і роздали членам конгресу інформаційну брошуру французькою мовою, а потім на засіданні професорів, що викладали кооперацію у вищих школах різних країн, виступили з доповіддю й поясненням, то це викликало велике зацікавлення й здивування, бо подібної високої кооперативної школи ще ніде не було»⁶⁴.

Отримав визнання Б. Мартос і в наукових колах. 1924 р. він захистив перед радою економічно-кооперативного факультету свою наукову працю «Теорія кооперації» і став професором Української господарської академії⁶⁵. Його наукові статті почали друкувати у чеських, українських, французьких фахових журналах. Він став дійсним членом міжнародної наукової організації «Institut les Cooperatives»⁶⁶.

Через фінансові труднощі уряд Чехословаччини поступово скорочував фінансування Ака-

демії. А 1928 р. Міністерство хліборобства країни заборонило приймати до неї нових слухачів і наказало розпочати ліквідацію УГА, яку й було закінчено в 1936-му⁶⁷.

«Коли ж, з вимушених обставин, – пише А. Качор, – треба було ліквідувати цю нашу високу школу, то Б. Мартос не опускає рук, не заломлюється і не нарікає на обставини, але зараз бере участь в організації позаочного навчання тих самих дисциплін, що їх мала Академія. Він спершу стає співорганізатором Спілки професорів УГА, щоб зберегти наукові сили до дальшої праці. А далі він підтримав ініціативу проф. С. Гольдельмана, щоб створити Український технічно-господарський інститут (УТГІ) у Подєбрадах, для ведення позаочного навчання, який розвинув широку акцію навчання економічно-кооперативних дисциплін, журналістики і різних інших курсів»⁶⁸.

У липні 1932 р. Міністерство хліборобства затвердило статут Інституту і він розпочав діяльність як заклад заочного навчання⁶⁹. Спочатку УТГІ був підпорядкований УГА. Його вищим керівним органом була професорська рада Академії. Після ліквідації у 1935 р. Академії УТГІ перейшов у підпорядкування Спілки професорів УГА. Відтак, Б. Мартос, який очолював Спілку, став і ще й ректором УТГІ⁷⁰.

В структурі УТГІ були три відділи: агрономічно-лісничий, економічно-кооперативний і хімічно-технологічний. Крім того діяли технікум сільськогосподарської промисловості та різноманітні курси: пасічництва, городництва, миловарення, українознавства, іноземних мов, журналістики. У 1932–1939 роках до УТГІ було прийнято 1087 студентів, а в 1940–1945 роках число студентів зросло до 7020⁷¹.

⁶³ Качор А. Борис Мартос ... С. 20-21.

⁶⁴ Мартос Б. Економічно-кооперативний факультет УГА ... С. 66.

⁶⁵ Качор А. Борис Мартос ... С. 13-14.

⁶⁶ Кудлай О. Громадсько-політична діяльність... С. 36.

⁶⁷ Р. М. Українська господарська Академія // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні / ред. В. Кубійович. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 2000. Т. 9. – С. 3350.

⁶⁸ Качор А. Борис Мартос... С.20.

⁶⁹ Р. М. Українська господарська Академія... С. 3350.

⁷⁰ Наріжний С. Українська еміграція... С. 168.

⁷¹ Зелений П. Український технічно-господарський інститут (УТГІ). // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні / ред. В. Кубійович. – Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 2000. Т. 9. С. 3439–3440.

До викладання в Інституті, крім професорів УГА, було залучено учених з Українського вільного університету в Празі, Українського високого педагогічного інституту в Берліні й Варшаві та інших навчальних закладів, а також фахівці-практики з відповідною освітою і практичним стажем.

УТГІ вважають першою українською школою, що поставила своїм завданням здійснювати технічно-господарську освіту українців за допомогою кореспонденційної методики. Відтак, майже всі підручники Інституту склалися наново його професорами з спеціальним узгодженням вимог кореспонденційного навчання і друкувалися засобами УТГІ. Серед понад 70 видань УТГІ були й підручники з кооперації підготовлені Б. Мартосом, зокрема: «Теорія кооперації» та «Організація і ведення зібрань»⁷².

Своїми знаннями й досвідом Б. Мартос ділився також з чеськими кооператорами. На прохання Центрального Союзу чехословацьких кооператорів Б. Мартос у 1936–1938 роках організував кооперативний семінар у Празі, керував ним і досліджував проблеми кооперативів, які входили в цей Союз, а також брав участь у розробці 10-тирічного плану їхньої діяльності⁷³.

У квітні 1945 року, з наближенням радянської армії, УТГІ припинив свою діяльність у Подебрадах. Місцем перебування Інституту було визначено Регенсбург. З липня 1945 р. розпочалося його облаштування на новому місці. Восени цього ж року він розпочав свою діяльність. У жовтні 1945 р. Сенат УТГІ реорганізував економічно-кооперативний відділ УТГІ на «економічний факультет». Це означало, що «абсолювенти (випускники) після захисту дипломної праці одержували титул інженера-економіста». Факультет поділявся на такі відділення: а) комерційно-банковий, б) кооперативний, в) місцевого самоврядування, г) промисловий і г) статистично-асекраційний. В основу програм навчання факультету з незначними змінами було

взято програми колишньої Української господарської академії. Б. Мартос читав для студентів факультету курс з теорії кооперації⁷⁴. Він брав активну участь у засіданнях наукового сектору Інституту, друкувався в «Наукових записках» і «Науковому бюлетені УТГІ»⁷⁵.

Та головні зусилля Б. Мартоса в цей час були спрямовані на розбудову Української економічної вищої школи в Мюнхені. Необхідність її відкриття він обґрунтував на скликаній ним 26 жовтня 1945 р. у Мюнхені нараді українських професорів⁷⁶. Останні не лише підтримали її, а й доручили Б. Мартосу очолити оргкомітет по створенню вищої школи, ректором якої він був з 1945 р. до 1949 р. Одночасно він викладав у школі політичну економію та кооперативні дисципліни. «Б. Мартос, як професор, завжди був добре приготований до своїх лекцій, – згадує у своєму нарисі його учень, історик кооперативного руху Андрій Качор, – читав їх спокійно, але часто спинявся, щоб дати до «сухого» матеріалу з політичної економії, або теорії кооперації, «живий» і цікавий коментар із практичного життя і власного досвіду. Зі студентами умів завжди знайти контакт і тому його лекції студенти слухали радо. Подібно було й на Кооперативному семінарі, яким він керував особисто. Він знаходив живі і цікаві теми для студентів до опрацювання і кожний студент мусив опрацювати хоч одну якусь тему і на семінарі її вміти захистити»⁷⁷.

Восени 1951 р. Б. Мартос виїхав з Німеччини до Швейцарії, де жив під опікою швейцарського уряду і продовжував займатись науковою діяльністю: опрацьовував тему «Гарантизм», як систему народного господарства, писав спогади. У 1954 р., він повертається до Мюнхену, щоб взяти участь у створенні інституту для вивчення історії й культури СРСР.

У травні 1958 р. Б. Мартос відбув на постійне проживання до США. Працював в Українському технічному інституті в Нью-Йорку, ви-

⁷² Козловський О. Нарис історії постання, розвитку та чинності УТГІ. // Український технічно-господарський інститут (1932–1952). Нью-Йорк, 1962. Т. 2. С. 32-35.

⁷³ Качор А. Борис Мартос... С. 20-21.

⁷⁴ Ніцменко К. Економічний факультет // Український технічно-господарський інститут. 1932-1935. Нью-Йорк, 1962. Т. 2. С. 126.

⁷⁵ Козловський О. Нарис історії постання, розвитку та чинності УТГІ... С. 76.

⁷⁶ Там само. С. 69.

⁷⁷ Качор А. Борис Мартос. Коротка ... С. 21-24.

кладав на різних курсах історію України та історію господарства України, виступав з науковими доповідями в УВАН, НТШ та Українському військовому інституті в Нью-Йорку, з промовами на національних святах у містах США і Канади, збирав матеріали і публікував спогади як учасник української визвольної боротьби⁷⁸. Помер Б. Мартос 19 вересня 1977 р. в м. Іргвінтоні (штат Нью-Джерсі) в США. Поховали його на кладовищі в Саут-Баунд-Брук.

Висновки. Громадський, політичний і державний діяч, кооператор, науковець і педагог Борис Миколайович Мартос зробив вагомий внесок у розвиток української кооперації. Він брав безпосередню участь у створенні кооперативних товариств, їх об'єднань (спілок) регіонального і всеукраїнського рівнів, входив до складу їх керівних органів.

Видатний діяч багато уваги приділяв підготовці фахівців для кооперативного сектора економіки й інших форм господарювання, брав участь у створенні навчальних закладів та управлінні ними, викладав у вищих закладах освіти і на кооперативних курсах.

Впродовж тривалого часу Б. Мартос вдало поєднував практичну роботу з науково-педагогіч-

ною і публіцистичною діяльністю. Він написав чимало праць, присвячених кооперації: «Схема кооперативного будівництва» (1918 р.); «Розмежовування чинності кооперативних союзів» (1918 р.); «Курс валюти і забезпечення її золотом» (1922 р.); «Теорія кооперації» (1924 р.); «Організація і ведення зібрань» (1925 р., 1935 р.); «Кооперативна ревізія» (1926 р.); «До методи студіювання кооперації» (1928 р.); «Межі розвитку кооперації споживачів» (1936 р.); «Значення власної продукції для кооперації» (1937 р.); «Баллін і Козлов» (1937 р.); «Василь Доманицький» (1938 р.); «Відбудова української кооперації» (1942 р.); «Значення М. І. Туган-Барановського для української кооперації» (1954 р.); разом із Яковом Зозулею написав працю «Гроші Української Держави» (1972 р.). Його доповіді та статті наукового й мемуарного характеру публікувалися в українських та іншомовних виданнях багатьох країн.

Зважаючи на роль кооперації у підвищенні добробуту населення, задоволенні його потреб у товарах і послугах, важливе значення матиме глибоке вивчення наукової спадщини Б. Мартоса з питань теорії і практики кооперації та перевидання найактуальніших його праць.

References

- Aliman, M. (1999). *Borys Martos. Ukrainski Kooperatory. Istorychni narysy.* (Knyga 1, pp. 273-280). Lviv: Kooposvita. [in Ukrainian].
- Aliman, M. V., Gavrylenko, Yu. M. (2000). *Vydatni diyachi kooperatyvnoho ruhu ta yikh idei.* Donetsk : Proekt. [in Ukrainian].
- Bida, M. (1977). Prof. Borys Martos : polityk, uchenyi I gromadskiy diyach. *Ukrainskyi istoryk*, 55-56, 101-105, [in Ukrainian].
- Vytanovych, I. (1964). *Istoria ukrainskogo kooperatyvnoho ruhhu.* New York: Tuk-Tovarystvo Ukrain-skoi Kooperatsii. [in Ukrainian].
- Zelenyi, P. (2000). *Ukrainskii tekhnichno-gospodarskii instytut (UTGI). Entsyklopediia ukrainoznavstva* (Vol. 9, pp. 3499-3440). Lviv: Naukove tovarystvo im. F. Shevchenka y Lvovi. [in Ukrainian].
- Kachor, A. (1977). *Borys Martos. Korotka rozvidka yogo naukovo-ekonomichnoi, politychnoi I zagalno-gromadskoi pratsi.* Winnipeg. [in Ukrainian].
- Kozlovskiy, O. (1962). *Narys istorii postannia, rozvytku ta chynnosti UTGI. Ukrainskii tekhnichno-gospodarskii instytut (1932-1952)* (Vol. II, pp. 32-25), New-York. [in Ukrainian].
- Kooperatsiia I administratsiia (1918). *Ukrainska Kooperatsiia*, 2, 181. [in Ukrainian].
- Kudlai, O. (2011). Gromatsko-politychna diyalnist Borysa Martosa. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainy*, 6, 21-24. [in Ukrainian].
- Kulizhnyi, A. E. (1915). Novyie 17 soyuzov i soyuznoie stroitelstvo. *Vestnik Kooperatyvnykh soyuzov*, 4, 218-219 [in Russian].
- Kursy pro Kooperatsiiu. (1915). *Khutorianin*, 10, 243. [in Ukrainian].
- K uchrezhdeniiu Poltavskogo soyuza kreditnykh kooperativov (1915). *Poltavskiiie agronomicheskiie izviestiia*, 4, 57. [in Russian].
- Levytskyi, M. V. (1918). *Do skhemy postupu lyudstva v zvyazku z suchasnym momentom.* Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskogo. F. 327, op, 1, ank. 31. [in Ukrainian].
- Mazlakh, S. (1915). Soveshchaniie predstavitelei kooperativov pri Poltavskoi gubernskoi upravie. *Khutorianin*, 30-31, 676-679. [in Russian].

⁷⁸ Борис Мартос (автобіографія) ... С. 11-17.

- Martos, B. (1938). Mykola Levytskyi i kharkivski studenty. *Kooperatyvna respublika*, veresen, 261-266. [in Ukrainian].
- N. Sh. (1917). Otkrytiie Ukrainского kooperativnogo banka. *Yuzhnyi Kooperator*, 12, 427. [in Russian].
- Nestulia, O. (2017). *Borys Martos i kooperatsiia: monografiia*. – V 2 kn. (1 vols), Poltava : PUET. [in Ukrainian].
- Obzor potrebitelskikh obshchestv Poltavskoi gubernii za 1913 god (1915)*. Poltava. [in Russian].
- Ol., P. (1917). *Trudy drugogo Vseukrainskogo kooperativnogo zizdu veresen 12-15, roku 1917 u m. Kyievi*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Ostashko, T. S. (2009). Martos Borys Mykolaiovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 6, p. 534), Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Pavlovskii, G. (1918). Tsentralnyi Ukrainyskyi Kooperatyvnyi Komitet. *Ukrainska kooperatsiia*, 1, 40-41, [in Ukrainian].
- Postanova III Vseukrainskogo kooperativnogo zizdu v Kyievi 26-29 travnia 1918 r. (1918). *Ukrainska Kooperatsiia*, 1, 59. [in Ukrainian].
- Predvaritelnoie sovieshchaniie upolnomochenykh kreditnykh kooperativov po voprosu ob organizatsii Poltavskogo coyuza uchrezhdenii melkogo Kredita (1915). *Khutorianin*, 51, 1045-1049. [in Russian].
- Sovieshchaniie uchrediteliei Romenskogo soyuza uchrezhdenii melkogo Kredita. (1915). *Khutorianin*, 22, 519-520. [in Russian].
- Tokarevskii, M. (1926). *Storinky mynulogo Poltavskoi spilky spozhyvchykh tovarystv. (Do 10-1 richnytsi)*. Desiat rokiv isnuvannia Poltavskoi raispilky (1915-1925). Poltava. [in Ukrainian].
- Torzhestvennoie zasedaniie kooperativnogo otdeleniia Poltavskogo obshchestva selckogo hozyaistva (1915). *Khutorianin*, 47, 983-989. [in Russian].
- Khronika kooperativnogo dela. (1915). *Khutorianin*, 26, 602-603. [in Russian].
- Khronika kooperativnogo dela. (1914). *Khutorianin*, 26, 762. [in Russian].
- Khronika soyuznogo obiedineniia. (1914). *Kooperativnaia zhizn*, 13-14, 74. [in Russian].
- Ustanovchi zbory Tsentralnogo Kooperativnogo Komitetu. (1918). *Ukrainska kooperatsiia*, 3, 45-47. [in Ukrainian].
- Podilennia pratsi mizh chlenamy TsUKK. (1918). *Ukrainska Kooperatsiia*, 3, 75. [in Ukrainian].
- Martos, B. (1918). Rozmezhuvannia diyalnosti tsentralnykh, oblasnykh, raionnykh i dribno raionnykh kooperatyvnykh soiuziv. *Ukrainska Kooperatsiia*, 4, 46-54. [in Ukrainian].
- Martos, B. (1921). *Kilka sliv pro ukrainsku kooperatsiiu*. IR HBUV, 290, 2949. [in Ukrainian].
- Martos, B. (1959). Zasnovannia Ukrainskoi gospodarskoi akademii. *Ukrainska gospodarska akademiia b CR.S.R. 1922-1935*. (Vol. I, pp. 102-104). New-York. [in Ukrainian].
- Martos, Borys. (1970). *Avtobiografiia. Vilna Ukraina*, New-York. [in Ukrainian].
- Martos, B. (1972). *Economichno-kooperatyvnyi facultet UGA*, Ukrainka gospodarska akademiia v CH.S.R. Podebrady, 1922-1935 I Ukrainyskyi tekhnichno-gospodarskyi instytut. Podebrady – Regensburg – Myunkhen. 1932-1972 (Vol. III, pp. 62-63). New-York. [in Ukrainian].
- Struktura akademii. (1959). *Ukrainska gospodarska akademiia v CR.S.R.* (Vol. I, pp. 13-23). New-York. [in Ukrainian].
- Narizhnyi, S. (1942). *Ukrainska emigratsiia. Chastyina persha*. Praga. [in Ukrainian].
- R., M. (2000). Ukrainka gospodarska akademiia. In *Entsyklopediia ukrainjznavstva* (Vol. 9, p. 3350). Zviv: Naukove tovarystvo in. T. Shevchenka u Lvovi [in Ukrainian].
- Nishchemenko, K. (1962). Economichnyi facultet. *Ukrainskyi tekhnichno-gospodarskyi instytut. 1932-1935* (Vol. II, p. 126). New-York. [in Ukrainian].
- Yatsenko, O., V. (2010). Vplyv kooperativnoi idei na diialnist uriadu B. Martosa: Sproba tvorennia "kooperativnoi respubliky" (kviten-veresen 1919 roku). *Gileia*. 31, 90-100. [in Ukrainian].